

В статье высказываются мысли связанные с шахраншупами в творчестве Мехсети. Здесь также изучены образы написанных на фарси шахраншупов и исследованы их этимология как весьма оригинального жанра.

MAHSATI'S SHAHRASHUBS ABOUT GANJA

Verdiyeva Tarana Fizuli

Summary

Mahsati Ganjavi is the most interesting and disputable representative of XII century. Not only in Azerbaijan, but beyond its borders there are a lot of Mahsati creation lovers and people making her the hero of their lyrical poetry.

Mahsati's rubais close to the folk poetry and poems rich in theoretical thoughts played an important role in Azerbaijani and Eastern literary history. The article deals with investigation of shahrashub in the creative work of Mahsati Ganjavi. Here shahrashub is studied as a rare genre of persianlanguage poems and its etymology explained.

Rəyçi: Prof. Xəlil Yusifli

AMEA Gəncə Bölməsi Nizami Gəncəvi Mərkəzinin 17.09.2021-ci il tarixli iclasın 04 protokol

Daxil olma 14 sentyabr 2021-ci il

UOT:80.

KƏNGƏRLİ RAYONU ŞİVƏLƏRİNDƏ DISSİMİLYASIYA, YERDƏYİŞMƏ HADİSƏLƏRİ VƏ SÖZ KÖKÜNDƏ SAMİTLƏRİN QOŞALAŞMASI

Zülfüyyə İsmayil

AMEA Naxçıvan Bölməsi

ismayilzulfiyye@yahoo.com

Xülasə: Kəngərli rayonu şivələrində dissimilyasiya, metateza hadisəsinə tez-tez rast gəlinir. Ərazidən toplanmış dil faktlarının fonetik təhlili zamanı digər dialekt və şivələrdə bu prosesin izləri, onların xarakterik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Şivədə rast gəlinən dil faktlarının fonetik təhlili zamanı dissimilyasiya hadisəsinin baş verdiyi sözlər ədəbi dillə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Kəngərli şivələri, dissimilyasiya, yerdəyişmə, qoşalaşma.

Key words: Kengerli, accents, dissimilation, metathesis, pairing.

Ключевые слова: Кенгерли акценты, диссимиляция, метате́за, и парные согласные.

Kəngərli rayonu şivələrində müşahidə olunan dissimilyasiya, yerdəyişmə və eləcə də bəzi sözlərin kökündə samitlərin qoşalaşması kimi fonetik hadisələr özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, bu şivələrdə işlənən müvafiq sözlərdə müşahidə etdiyimiz sözügedən fonetik hadisələr zamanı özünü göstərən bir qisim xüsusiyyətlərə dilimizin tədqiq olunan digər dialekt və şivələrində rast gəlmədik.

Dissimilyasiya samitlərlə bağlı olan fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə eyni məxrəcdən olan iki səsdən birinin digər məxrəcdən olan səslə əvəzlənməsi ilə səciyyələnir. Bu xüsusiyyətinə görə dissimilyasiya hadisəsinin irəli və geri olmaqla iki növü vardır.

Başqa dialekt və şivələrimiz kimi, Kəngərli şivələrində də dissimilyasiya hadisəsi assimilyasiya hadisəsinə nisbətən az yayılmışdır.

İrəli dissimilyasiya:

İrəli dissimilyasiyada eyni məxrəcdən olan səslərdən ikincisi başqa səslə əvəzlənir. Bu hadisə, başlıca olaraq, alınma sözlərdə sonor samitlərlə əvəzlənməsi ilə səciyyələnir.

1. $r > l$: *zərəl < zərər, xəncəl < xəncər (b.k.), mındal < murdar, braqurul < prokuror tırtıl < tırtır.*

$r > l$ dissimilyasiya hadisəsi Lerik rayonu şivələrində də özünü göstərir (2, s. 50)

2. $n > l$: *ne:liyim < neyniyim (nə edim?). dəndələ < dəndənə, mancalax < mancanaq, zindal, zincil < zəncir.*

3. $m > b$: *Hümbət < Hümmət, ümbət < ümmət (nəsil).*

4. $l > m$: *əlbəhəm < əlbəhəl (o saat).*

Geri dissimilyasiya:

Geri dissimilyasiya hadisəsi irəli dissimilyasiyadan fərqli olaraq, yalnız öz sözlərimizə aiddir.

1. $r > n$: *mındar murdar (b.k.).*

2. $r > l$: *ülkər < hürkər.*

3. $c > \varsigma$: *c səsi özündən sonra gələn d səsinin təsiri ilə ς səsinə çevrilir: ağaşda (b.k.), kərpişdər < kərpiclər, çəküşdix' < çəkiclik (ək.k.).*

Sonuncu iki misalda (*kərpişdər, çəküşdix', oruşdux*) dissimilyasiya hadisəsinə qədər digər bir hadisə də baş vermişdir. Belə ki, -lər, -lik -lük şəkilçilərindəki l səsi özündən əvvəlki c səsinin təsiri ilə d səsinə çevrilmiş, sonra isə həmin d səsi c səsinə ς səsinə çevirərək dissimilyasiya hadisəsini meydana çıxarmışdır.

4. $c > j$. Şəkilçidəki d səsi özündən əvvəlki c səsinə dissimilyasiya edərək j səsinə çevirmişdir: *bijdix', güjdü güclü, sajdar saclar gjdər.*

Dissimilyasiyanın bu tipi Kəngərli şəhər və ya Yaycı kənd şivələrindən başqa, digər bütün kənd şivələrində müşahidə olunmuşdur. Viedan sözündə c səsinin j səsinə çevrilməsi şəkilçidəki d səsinin yox, məhz kökdəki d səsinin təsiri ilədir; məs.: *vişdan (b.k.).*

$c > j$ dissimilyasiya hadisəsi missallardan da (*vişdan* sözündən başqa) göründüyü kimi, şəkilçilərdəki (-lik, -lü, -lar-lər) l səsinin d səsi əvəz olunması nəticəsində meydana çıxmışdır. Başqa sözlə, c səsinin j səsinə keçməindən əvvəl l səsinin d səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi baş vermişdir. Sonra isə həmin d səsi əvvəlki c səsinə parçalayaraq j səsinə çevirmişdir – dissimilyasiya etmişdir.

5. $\varsigma > \varsigma$. d səsi özündən gələn qovuşuq ς səsinə təsir edərək onu ς səsinə çevirmişdir: *aşdı, qaşdı p^sişdi < biçdi, (b.k.) geşdi < keşdi, üşdix'(ək.k.) // üşlüh // üşlux.*

ς səsinin d səsinə dissimilyasiya edərək ς səsinə çevirməsi 3-cü və 4-cü maddələrdəki sözlərin tələffüzündəki vəziyyətlə eynidir. Burada da d səsi dissimilyasiya etməzdən əvvəl l səsinə əvəz etmişdir.

Yaycı kənd şivəsi $c > j$ və $\varsigma > \varsigma$ hadisəsinə görə digər Kəngərli rayonu şivələrindən fərqlənir. Belə ki, digər şivələrdə d səsi dissimilyasiya edirsə, Yaycı kənd şivəsində isə l səsi özündən əvvəl gələn c və ς səslərinə təsir edib onları j və ya ς səslərinə çevirir; məs.: *bijlüh, gjlüh, üşlüh // üşlux, ağaşlüh* və s.

Ümumiyyətlə, Yaycı şivəsində l səsi ilə başlayan bu və ya digər şəkilçilər dissimilyasiyaya uğramır.

6. $n > r$: *Hərəqırna < hənəqırna (üzüm növü) (K.).*

Yerdəyişmə (metateza) hadisəsi söz tərkibindəki səslərin yerlərini dəyişməsi ilə səciyyələnir. Kəngərli şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə türk dillərində də çox təsadüf edilən hadisələrdən biridir. (10, s. 100).

Kəngərli şivələrində yerdəyişmə hadisəsi məsafəsinə və səslərin cinsinə görə növlərə bölünür. Məsafəsinə görə; a) yanaşı və b) yanaşı olmayan metateza, cinsinə görə samitlə samitin və c) saitlə samitin yer dəyişməsi hadisəsi.

a) Yanaşı yerdəyişmə

Yanaşı yerdəyişmədə yanaşı səslər öz yerlərini bir-biri ilə dəyişir. Bunun aşağıdakı tipləri vardır:

1. *rb(m) > br: kirbit < kibrit, Tərbiz < Təbriz, kirmīt < kibrit, irba:m < ibrahim, irbātđi < ibrātđi.*

2. *br > rb(p): dəbrətmə (dərbətmə) < tərpatmə.*

3. *yd > dy: bayda (ə.k.k.) < badya.*

4. *ğr > rğ: doğrama < dorğama (yemək növü), arğıdım < ağrıdım.*

Bu iki nümunə eynilə Çənbərək və Karvansaray şivələrində də müşahidə olunmuşdur (8, s. 89).

5. *vl > lv: şavlar < şalvar (b.k.), əvlan < əlvan (üzüm növü), havla (b.k.) < halva*

7. *ry > yr: qiryət // qeryətđi < qeyrətli.*

8. *fl > lf: küflət // kiflāt < külfāt.*

9. *rv > vr: şovra (< şorba.*

10. *vr > rv: dəvriş, küvrə < kirvə, kivrəngə < kirvəngə.*

11. *pr > rp: toprax < torpaq.*

12. *pl > lp: uıplax < uılpax.*

13. *ys > sy(k): öysürür < öskürür.*

14. *sk > ks: diskindim < diksindim.*

15. *rg(y) yr: örgən öyrən, irgənməx' // iyrəmməx'. iyrənməx.*

Burada yerdəyişmə hadisəsilə bərabər *y < g* əvəzlənməsi də baş vermişdir. *y* samitinin *g* samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Orxon-Yenisey abidələrində də müşahidə olunur; məs.: *yegirmi < iyirmi, bilmədügin < bilmədiyin, böglə < böylə (belə)* (9, s. 25, 26.).

16. *lb > bl: qılba < qıblə, qahım-qəlbə < qohum qəblə.*

17. *rf > fr: sırfa < süfrə.*

18. *ş(ç)q > qç: araşqın // araçqın < araqçın.*

19. *zq(ğ) > ğz: vazqal (ə.k.k.) < vağzal.*

20. *hl > lh: məhləm < məlhəm.*

21. *hş > şh: məşşur < məşhur.*

22. *hr > rh: Fəhrat < Fərhad, səhrəd < sərhəd.*

23. *mş > şm: yamşaxlantı < yaşmaqlandı.*

24. *mr > rm: dımrıx (b.k.) < dırmıx.*

25. *lm > ml: yelmix' (B.əhm.) < yemlik.*

26. *rv > vr: Qırvax < Qıvraq.*

27. *vh > hv: əvhal < əhval.*

28. *rh > hr: mərhəba (dəsmal) < məhrəba.*

b) Yanaşı olmayan yerdəyişmə

Yanaşı olmayan yerdəyişmədə sözdəki müxtəlif məsafələrdə (uzaqlıqda) olan səslər bir-biri ilə yerlərini dəyişir. Bu cür yerdəyişmə yalnız samit səslərə aid olub, Kəngərli şivələrində aşağıdakı tipləri müşahidə olunur:

1. *qf > fq: Müşqif // Mişqif < Müşfiq.*

2. *hx > xh: xeyirhax < xeyirxah.*

3. *nl > ln: nə:lət // nəx'lət < lənət.*

Belə yerdəyişmə hadisəsinə Quba dialektində də rast gəlinmişdir (10, s. 100).

mn > nm: mindər (ə.k.k.) < nımdər.

nm > mn: inta:m < imtahan.

sr > rs: fəsərətđi < fərəsətli.

db > bd: dabalax (ə.k.k.) < badalaq.

c) Samitlə saitın yanaşı yerdəyişməsi

1. *si > is: Sirəfil < İsrəfil, Sipəndiyar < İspəndiyar, sima:riş < ismaric.*

2. *ur > ru: Urquya < Ruqiyyə, turba < truba, doğur(deyir) < doğru.*

3. *iş > şi: işşəx' < şişək.*

4. *ir > ri: birqadır (ə.k.k.) < briqadır.*

5. *ur* > *ru*: *urf* (Ər.) < *ruh*.

6. *ür* > *rü*: *təcürbə* < *təcrübə*.

Söz kökündə samitlərin qoşalaşması "Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri" (1962) əsərində samitlərin qoşalaşması üç samitlə səciyyələndirilir (1, s. 69, 70). Lakin toplanmış materiallara əsasən Naxçıvan qrupunun tərkib hissəsi olan Kəngərli şivələrində samitlərin qoşalaşması hadisəsini *m*, *l*, *u*, *q*, *v*, *r*, *ş*, *f*, *s*, *c*, *d* səsləri ilə səciyyələndirmək olar.

1. *m* samitinin qoşalaşması: *hammu* (ə.k.ş), *həmməşə*, *təmmiz* (ə.k.k.) < *təmiz*.

2. *l* samitinin qoşalaşması: *illaş* // *illah* // *illac*, *tağallax* < *tağalax* (*quru*, *bərk*), *şallax* < *şalax*, *yumallamax* < *yumalamaq*.

3. *u* samitinin qoşalaşması: *qouçax* < *qoçaq*.

4. *q* samitinin qoşalaşması: *həqqidən* < *həqiqətən*, *oqqədər* // *oqqədir* // *oqqədəm* // *oqqədə* *çıqqılı* // *dıqqılı*, *dıqqəcər*, *səqqət* // *səğgət* (1. invalid; 2. ipinin üstünə odun yığılmayan adam).

Bu cür qoşalaşma Türkiyə türkcəsinin Ərzurum şivələrində geniş yayılmışdır: *şıqqıl*da (şıkırda), *heqqet* < *hakikat* (həqiqət), *seqqer* < *sakar* (çolaq), *seqqiz* < *sekiz* (səkkiz) və s. (6, s. 173).

5. *v* samitinin qoşalaşması: *əvvam* // *avvam* (ə.k.ş), *zavval* < *zaval*.

6. *r* samitinin qoşalaşması: *pirrindaz* < *pirindaz* (*ot adı*), *qarrinqulu* < *qarinqulu*, *hurra* (ə.k.k.) // *urra* < *ura* (b.k.).

Sonuncu nümunə Meğri şivələrində də özünü göstərir (5, s. 158). Bundan başqa, türkmən və çuvaş dillərində bəzi sözlərdə *r* samit qoşalaşması mövcuddur; məs.: türkmən dilində: *qarri*, *arrik* (3, s. 262); çuvaş dilində: *perre* (bir), *vunna* (on) və s. (3, s. 264)

7. *z* samitinin qoşalaşması: *əzzəl* < *əzəl* (ə.k.k.), *təzzəcə* < *təzəcə*.

8. *t* samitinin qoşalaşması: *battax* < *bataq*.

9. *c* samitinin qoşalaşması: *micci* < *mici* (*milçək qurdu*) (Ər.), *höccət* < *höcət*.

10. *ş* samitinin qoşalaşması: *başşağı* < *başışaxı* *aşşağı* < *aşağı* (*otur*), *qəşşəx'* < *qəşəng*.

11. *f* samitinin qoşalaşması: *tiffil*, *affərim* < *afərin*.

12. *s* samitinin qoşalaşması: *qıssa* // *k'ıssa* < *qısa*, *kəssə* < *kəsə*, *ossa:t* < *o saat* (ə.k.k.).

Bu samitin qoşalaşması Şəki dialektində geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir (7, 55).

13. *d* samitinin qoşalaşması: *Firuddin* < *Firudin*.

14. *h* samitinin qoşalaşması: *nəhhər* < *nəhər* (*böyük*, *yekəpər*).

15. *p* samitinin qoşalaşması: *qıppıx* < *qıpıx*, *koppo:ğlu* < *köpək oğlu* (b.k.).

16. *m* samitinin qoşalaşması: *əmmə* (əminin arvadı), *mökkəm* < *möhkəm* (ə.k.k.).

Samitlərin qoşalaşması hadisəsi Anadolu ləhcələrində də geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə Şərqi Anadolu şivələri üçün daha səciyyəvidir. Bu da, fikrimizcə, ərəzi baxımından Azərbaycan dili dialekt və şivələrinə yaxın olması ilə əlaqədardır: *səğgəl* < *sakal*, *doğguz* < *dokuz*, *səğgət* < *sakat*, *döşşəh*, *aşşayı* < *aşağı*, *uşşah* < *uşak*, *küççüh*, *hammısı*, *hemmeşe*, *illaş* // *illac* < *ilac* (dərman) və s. (4, s. 131-132.).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 326 s.
2. Binnətova. G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 2007, 176 s.
3. Дмитриев Н.К. Дойные согласные в тюркских языках. Исследования..., I. Москва: Наука, 1955
4. Ercilasun A. B. Kars ili ağızları (ses bilgisi). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002, 396 s.
5. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 s.
6. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 1995, 410 s.
7. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 275 s

8. Kərimov Ş. M. Azərbaycan dilinin Çənərbək və Karvansaray şivələri. Bakı, Nurlan, 2004, 362 s.
9. Quliyev Ə. A. Orxon-Yenisey abidələrində felin təsriflənməyən formaları. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 1997, 95 s.
10. Rüstəmov R. Azərbaycan dilinin Quba dialekti. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281

ДИССИМИЛЯЦИЯ В КЕНГЕРЛИНСКИХ АКЦЕНТАХ, МЕТАТЕЗА И ПАРНЫЕ СОГЛАСНЫЕ В КОРНЯХ

Исмаил Зулфийя

Резюме

Диссимиляция, метатеза и процессы парных согласных в кенгерлинских акцентах обнаруживаются в некоторых словах. Во время фонетических разборов над собранных материалов и следы эти процессы в других диалектах и акцентах были определены их характерные черты и совместность диалектов.

При исследовании фонетических разборов акцентных материалов, автором выявлены интересные самобытные фонетические законы в акцентах.

EVENTS OF ASSIMILATION, DISSIMILATION, METATHESIS AND PAIRING OF THE CONSONANTS IN THE ROOT OF WORDS IN KENGERLİ ACCENTS

Ismayil Zulfiyya

Summary

Events of assimilation, dissimilation, metathesis and pairing of the consonants in the root of words in Julfa accents have been observed in the article. During the phonetical investigation of accent materials by the scientific facts it is proved that these events are exist in other accents of Azerbaijan language. But the materials of Julfa accents have their specific character.

Rəyçi: f.ü.f.d. Əliyeva Nurlana

Daxil olma tarixi 24 oktyabr 2021-ci il

УДК:82

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ФУНКЦИИ ПЕЙЗАЖА В РОМАНЕ И.ТУРГЕНЕВА «ДВОРЯНСКОЕ ГНЕЗДО»

Гасымова Вусаля Акиф гызы

Бакинский Славянский Университет

Анотация: Пейзаж, являющийся основным компонентом в развитии сюжетной линии романов И.С.Тургенева, выполняет множество функций. По содержанию пейзажи составляют целостную гармонию, дополняя художественные идейно-психологические представления автора. Лирические образы природы, созданные писателем, очень естественны и динамичны, а также эмоциональны. Лирическое отношение Тургенева к природе отражается в словах и предложениях, которые он с большим мастерством выбирает. Таким образом, перед глазами читателя возникает сцена, выражающая чувства и волнения героев вместе с природой.

Ключевые слова: природа, пейзаж, герой, чувство, любовь.

Açar sözlər: təbiət, peyzaj, qəhrəman, hiss, məhəbbət

Key words: nature, landscape, hero, feeling, love.

Органическим компонентом в развитии сюжета является у Тургенева пейзаж. Он